

Bitig Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Güz 2021 / 2: 11-19.

Bilge Qagan ve Köl Tigin Yazıtlarındaki *yoñşur-* Fiilinin Kökeni ve Anlamı Üzerine

Erdem UÇAR*

Öz: Eski Türk yazıtları hakkındaki yeni okuma ve anlamlandırma çalışmaları, Eski Türkçe açısından oldukça değerlidir. Yeni yapılacak araştırmalarda, yazıtlara yaklaşımın artık daha ayrıntılı olması beklenmektedir, çünkü yazıtlardaki cümlelerin anlamlandırılması ve okunması konusunda hâlâ sorunlar bulunmaktadır. Köl Tigin ve Bilge Qagan yazıtlarındaki <YwñşwR> fiili şimdiye kadar araştırmacılar tarafından farklı olarak anlamlandırılmıştır. Makalede, fiil ve fiilin geçtiği cümle hakkındaki daha önceki anlamlandırmalar analiz edilmiş ve cümlelerin anlamı değerlendirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Eski Türkçe, *yoñşur-*, etimoloji.

On the Etymology and Meaning of the Verb *yoñşur-* in the Bilgä Qagan and Köl Tigin Inscriptions

Abstract: New readings and interpretations on Old Turkic inscriptions are very valuable for Old Turkic philology. It is expected that the approach to the inscriptions will be more detailed in new researches. There are still problems in the interpretation and reading of the sentences and words in the inscriptions. The verb <YwñşwR> in the Köl Tigin and Bilgä Qagan inscriptions has been interpreted differently by researchers until now. In the article, the previous meaning proposals about the verb and the sentence in which the verb is used were analysed and the meaning of the sentence was re-evaluated.

Keywords: Old Turkic, *yoñşur-*, etymology.

Yazıtlarda sorunlu yerlerin doğru anlaşılması adına sorunlu kelimelerin kökenlerinin araştırılması pek kolay olmasa da bunun yapılması kelimenin yazıttaki anlamının daha iyi tespitinde faydalı sonuçlar doğurabilmektedir. Makalede incelenecek olan fiil, Bilge Qagan ve Köl Tigin yazıtlarında aynı cümlede iki yerde karşımıza çıkmaktadır. Fiilin geçtiği cümlelerin yazıçevrimi ve fiilin harfçevrimi şöyledir: *b(e)gli : bod(u)nluğ YwñşwRT^wqIn : üçün türk : bod(u)n éll(e)dük : élin :*

* Dr., Friedrich-Schiller-Universität Jena (Almanya). E-posta: erdem.ucar@uni-jena.de/
ORCID ID: 0000-0002-0039-9619.

ıçğ(ı)nu : ıdm(ı)ş (Köl Tigin, Doğu 6); (...) **YwñŞwRT^wqIn** : *üç(ü)n : türk : bod(u)n él<ı>(e)dük* : *élin : ıçğ(ı)n[u : ı]dm(ı)ş* (Bilge qağan, Doğu 7). Yazıtlar üzerinde inceleme yapanların şimdiye kadar fiili nasıl okuyup anlamlandırıldığını, birbirini tekrar eden okuma ve anlamlandırmaları dikkate almadan aşağıda göstermek istiyorum.

Radloff, Orhun yazıtlarının ilk neşrinde fiili *yoñşurtuqın* ‘sich beeinträchtigen’ [karşılıklı menfi tesirde bulunmak] olarak okuyup eserin sözlük kısmında fiilin Uygurca *yoñ*-dan geldiğini söylemiş ve fiilin ‘verleumden, anfeinden, beeinträchtigen, Böses zufügen’ [iftira atmak, düşmanca davranmak, olumsuz yönde etkilemek, bozmak, kötölemek] gibi anlamlarını kaydetmiştir (1895, 6-7, 46-47, 120b). Yazıtların ikinci neşrinde de fiile ‘sich gegenseitig beeinträchtigen, sich gegenseitig anfeinden’ [birbirini menfi etkilemek, birbirine saldırmak, birbirine düşmanca davranmak] anlamlarını vermiştir (1897, 132, 137, 173a).

Thomsen, *yoñşur-* veya *yoñşur-* fiilinin Uygurca *yoñ*- ‘iftira etmek, kötölemek’ kökünün işteş çatısı olabileceğini düşünmüş ve fiili ‘birbirine düşürmek, karşılıklı olarak arayı bozmak’ anlamında kabul etmiştir (1896, 99, 143). Thomsen, yazıtların gözden geçirilen ikinci baskısında fiili ‘gegeneinander komplotieren’ [birbirine komplo kurmak] ile anlamlandırmıştır (1924, 146). Vambéry, fiilin kökünün *yoñ* ‘dünn, schwach’ [ince, zayıf] olduğunu, bu nedenle *yoñşur-* fiilinin ‘sich gegenseitig schwächen’ [birbirini zayıflatmak] anlamında kabul edilebileceğini iddia etmiştir (1899, 32). Orkun, fiili ‘arada nifak olmak’ anlamında kabul etmiştir (1936, 32). Malov, fiile ‘birbiriyle çekişmek, kavga etmek’ anlamı vermiştir (1951, 29, 34). Tekin, yazıtların ilk neşrinde fiili *yoñşur-* < *yoñşur- < yoñş- ‘to cause to slander’ [iftira attırmak] olarak anlamlandırmıştır (1968, 117). Eserinin Türkçe neşrinde ise fiili *Divânu Lugâti t-Türk*’teki *yoña-* ‘iftira etmek, gammazlık etmek’ ile ilişkilendirip fiili *yoña-ş-ur-* şeklinde tahlil etmiş ve fiile ‘karşılıklı kışkırtmak’ anlamı vermiştir (2014, 24-25, 52-53, 84). *Drevnetyurkskiy Slovar*’da fiil *yoñşur-* şeklinde okunmuş ve ‘birbirine düşman olmak’ ile anlamlandırılmıştır (Nadelyayev et al. 1969, 272b). Clason, *yoñşur-*’un tanıklanmamış *yoñ*- veya *yuy-* şeklindeki bir fiil kökünden türemiş olabileceğini tahmin etmiş ve fiili ‘embroil’ (?) [düşmanca davranmak] ile anlamlandırmıştır (1972, 953a). Erdal, *Drevnetyurkskiy Slovar*’daki *yoñşur-* okuyuşunu benimser ve fiildeki orta hece ünlüsü /a/’nın düştüğünü belirterek fiili ‘to incite people to mutual false accusations’ [insanlara ithamda bulunmak] ile anlamlandırır (1991, 725). Şirin, yazıttaki fiilin *yoñ* ‘suçlama, itham’ sözünden {+A-} ile fiilleştirilen *yoña-* ‘birisine yalan ve yanlış ithamda bulunmak, birisini suçlamak’ gövdesiyle ilgili olduğunu söylemiş ve *yoñşur-*’un ‘iftira atmak’ anlamında olduğunu belirterek *yoñ*’un Türk dillerindeki bazı tanıklarını zikretmiştir (2015, 171).

Bilge qağan ve Köl Tigin yazıtlarındaki <YwñŞwR> şeklinde yazılan kelime *yoñşur-* olarak okunmalıdır. Daha önce Tekin’in fark ettiği üzere yazıttaki gövde *yoña-* tabanına dayanmaktadır. Orta hecede kalan /a/’nın vurgusunu yitirdiği için düşmüş (syncopation) olabileceği yönündeki Tekin’e ait tespit şüphesiz doğrudur. Buna göre kelime şöyle analiz edilebilir: *yoñşur-* < yoña-ş-ur-. Benzer şekilde /a/’nın düştüğü Eski Türkçedeki diğer bir örnek için krş. *alqıra* < alaqır-a ‘shouting’ (Erdal 2004, 97).

Daha tam olduğu için Köl Tigin yazıtındaki cümle esas alınarak cümle şu şekilde okunabilir: *t(a)bg(a)ç bod(u)n t(e)bl(i)gin kürl(ü)g<in> için (a)rm(a)qçısın için in(i)li (e)çili kışkırtükün için b(e)gli : bod(u)nliğ yoŋsurtuqın : için türk : bod(u)n éll(e)dük : élin : ıçğ(i)nu : idm(i)ş*. Cümlenin geçtiği bağlama baktığımızda *yoŋsur-* eylemini Çinlilerin gerçekleştirdiğini anlıyoruz. Yani Çin halkı “hilekâr olduğu için”, “erkek abi ve kardeşi birbirine düşürdüğü için” ve *begli bodunliğ yoŋsur-*’duğu için Türk halkı devletini kaybedivermiştir. Daha önce bir makalemde Eski Türkçe {+II} eki üzerinde ayrıntılı olarak durmuştum (2012, 135-145). {+II} (...) {+II} yapısı bir hâl eki gibi iki unsuru cümlede birbirine bağlamaktadır. Cümlede bu yapı iki kez kullanılmıştır, ancak ikinci {+II} ekli yapının *yoŋsur-* fiiline {+(X)g} yükleme hali ekiyle bağlandığı görülmektedir. Bence *yoŋsur-* fiili burada ‘birbirine ithamda bulundurtmak, birbirini doğru olmayan sözlerle şikâyet ettirtmek, karalattırtmak, birbirine iftira atarak onu kötülettirtmek’ gibi bir anlamda olmalıdır. Dolayısıyla cümledeki *b(e)gli bod(u)nliğ yoŋsurtuqın* kısmının şu şekilde aktarılabileceğini düşünüyorum: “Beyini ve halkını iftiralara birbirine karşı suçlattırdığı için”. İbarenin öncesinde *kışkırtükün için* geçtiğine göre¹ *yoŋsur-* fiiline yine ‘kışkırtmak’ gibi bir anlam vermek mantıklı gözükmemektedir.

Qutadğu Bilig’teki ‘suçlamak, iftira atmak’ anlamındaki *yoŋa-*’nın Türk dillerindeki *yoŋ* ‘suç, isnat, itham’ kaynaklı olabileceğini ilk kez fark eden Räsänen olmuştur (1969, 206b). Clauson, *yoŋa-*’nın kökeni ve yapısı hakkında bir açıklama yapmamıştır. Ayrıca, *yoŋat-*’ı tekörnek olarak göstermiş, ‘itham, suçlama’ anlamındaki *yoŋağ*’ın *yoŋa-*’dan geldiğini söylemiş, ama *yoŋsur-*’un tanıklanmamış bir *yoŋ-* veya *yuy-* fiili kaynaklı olabileceğini tahmin etmiştir (1972, 944a, 947b, 949a, 953a). *Qutadğu Bilig*’in dizininde *yoŋa-* fiiline ‘şikâyet etmek’, *yoŋaq*’a (sic!) ‘gammazlık’ ve *yoŋaqçı*’ya (sic!) ‘gammaz’ anlamı verilmiştir (Arat 1979, 552).² *Old Turkic Word Formation*’da, {+A-} ekli gövdeler arasında *yoŋa-*’ya yer verilmemiştir, ancak {-(U)r-} ekli gövdeler arasında *yoŋsur-* ‘to incite people to mutual false accusations’ [itham etmek] zikredilmiştir. Ayrıca, {-(X)g} ekli gövdeler arasında *yoŋağ*’a ‘false accusation’ [itham, suçlama] ve {-(X)gçl} ekli gövdeler arasında da *yoŋağçı kişi*’ye ‘slandorous person’ [iftiracı] yer verilmiştir (Erdal 1991, 219, 371-372, 725). Altay dillerinin köken sözlüğünde Moğolca **dongud-* ‘to blame, rebuke’ [itham etmek, sitem etmek] ile Eski Türkçe *yoŋ* ‘accusation’ [itham] arasında bir denklik kurulmuştur (Starostin et al. 2003, 891). Macarcadaki Eski Türkçe alıntılarının listelendiği eserde Macarca *gyanú* [d’anü] ‘suspicion, mistrust’ [şüphe, güvensizlik] maddesinde ‘suçlamak’ anlamındaki *yoŋa-*’nın Türk dillerindeki *yoŋ* ‘suç, isnat, itham’ kaynaklı olduğu tekrarlanmıştır. Bununla beraber, Altay dillerinin köken sözlüğünde ileri sürülen Moğolca **dongud-* ile Eski Türkçe *yoŋ* denkleğinin mümkün olamayacağı açıklanmıştır (Róna-Tas-Berta 2011, 365-366). Wilkens, Eski Uygurcanın elsözlüğünde **yoŋ*’dan türeyen şu gövdelere yer vermiştir: *yoŋa-* ‘aşağılamak, hakaret etmek’; *yoŋağ* ‘iftira, kara çalma, tezvîr, aldatma, hilekârlık’;

¹ Türk dili tarihi içinde *kışkırt-*’ün kökenini inceleyen bir yazı için bk. Sertkaya 2011, 233-239.

² *Qutadğu Bilig*’in Arap harfli yazmalarında ve *Divânu Lugâti’t-Türk*’te *yoŋağ*’ın sonundaki ünsüz <ğ> ile yazıldığı için kelimenin *yoŋaq* şeklinde okunması mümkün değildir. *İbnü Mühennâ Lugatı*’ndaki ‘kargaşa’ anlamındaki *yoŋaq*’ın (Karagözlü 2018, 117) *yoŋağ* ile ilgili olup olmadığı hakkında bir şey söylenemez.

yoñağçı ‘dolandırıcı, hilekâr, gıybetçi, davacı, iftiracı’; *yoñağçı kişi* ‘dolandırıcı, hilekâr, gıybetçi’; *yoñağçılı çaşutçılı* ‘davacı ve iftiracı, gıybetçi ve iftiracı’; *yoñaşmaq ayıglaşmaq* ‘birbirini aşığılama₂’ (2021, 913b).

Yazıtlardaki *yoñşur*-’un (< yoña-ş-ur-) *yoña*-’dan geldiği bellidir. Daha önce Räsänen’in belirttiği üzere (1969, 206b), *yoña*- gövdesi **yoñ* diye bir isim köküne {+A-} ekinin getirilmesiyle oluşmuştur. Şimdiye kadar Eski Türkçede **yoñ* diye bir isim kökü tanıklanmamıştır, ancak bu isim köküne bazı Türk dillerinde rastlanmaktadır. Altay Türkçesi *joñ* (II) ‘der Vorwurf, die Anklage, Beschuldigung’ [itham, suçlama]; *joñdo*- (I) ‘Vorwürfe machen, nurren, beschuldigen, auf einen anderen die Schuld wälzen’ [itham etmek, suçlamak, birine suç atmak]; *joñdol*- (I) ‘beschuldigt, ausgezankt werden’ [suçlanmak] (Radloff 1905, 414, 415, 416). Hakasça *çoñ* ‘sitem, şikâyet; suçlama, isnat’; *çoñna*- ‘şikâyet etmek, sitem etmek, kınamak’ (Subrakova 2006, 986b-987a). Yakutça *soñ* ‘itham, suçlama’ (Pekarskiy 1926, 2281). Türkmençe *yoñ* (I) ‘hâlsizlik, keyifsizlik’, *yoñla*- ‘üşüme neticesinde hâlsiz kalmak, keyifsiz olmak’ (Kyýasowa et al. 2016/II, 501a).

Eski Türkçe **yoñ* isim kökünün kaynağının Çince bir kelime olabileceğini tahmin ediyorum. Tahmin ettiğim Çince kelime 怨 *yuàn* ‘şikâyet etmek, mırıldanmak, ithamda bulunmak, kin, husumet, kötü niyet, şikâyet, itham’ (Giles 1964, 13716) kelimesidir. Çince kelimenin erken Orta Çincedeki telaffuzu *ʒuanh* ve geç Orta Çincedeki telaffuzu *ʒuan*’ şeklindedir (Pulleyblank 1991, 387). *yoñşur*- fiilinin yazıtlarda VIII. asrın başında görüldüğüne bakılırsa, **yoñ*’un erken Orta Çince den bir alıntı olabileceği tahmin edilebilir. 怨 *yuàn* kelimesinin erken Orta Çincedeki telaffuzu *ʒuanh* ile Eski Türkçe *yoñ* arasında seslik bakımdan münasebet ilk bakışta hemen fark edilemiyor. Kelime başındaki ünsüz ve devamındaki ünlüde bir sorun gözükmese de **yoñ*’un sonundaki geniz ünsüzü /ŋ/ düşündürücüdür. IX. asrın başlarında Dunhuang’ta yazılan Tibetçe sözlükçede, Orta Çince uyak sözlüğü 韻書 *Qieyun*’da 怨 *yuàn* ile aynı grupta bulunan 願 *yuàn* ‘to wish, to be willing, to desire’ [dilemek, arzulamak] (Giles 1964, 13708) kelimesinin sonundaki ünsüzün /n/ değil de /ŋ/ olması dikkat çekicidir (Thomas-Giles 1948, 757, 768).³ Eski Türkçedeki erken dönem alıntılarda Eski Kuzeybatı Çincesinin etkisini de düşünmek gerekiyor. Türklerin o dönemde dil temasında bulunduğu Kuzeybatı Çincesinde kelime sonundaki /n/ ve /ŋ/’ler arasında bir ayırım gözetilmediğine (Anderl-Osterkamp 2017, 224b) bakılırsa 怨 *yuàn* kelimesinin Eski Türkçeye alıntılındığında sondaki ünsüzünü /ŋ/’ye dönüştürmesi de açıklanabilmektedir.⁴ Üstelik Eski Türkçedeki bazı erken dönem Çince alıntılarda sondaki /n/ yerine /ŋ/’nin mevcudiyetine rastlanıyor. Mesela, 旦 *dàn* ‘tan, şafak’ (Choi 1988, 166) kelimesi, Erken Orta Çince *tan^h* ve Geç Orta Çince de *tan*’ (Pulleyblank 1991, 71) şeklinde telaffuz ediliyordu. Bu kelime Eski Türkçeye *tañ* ‘tan, şafak’ olarak alıntılanmıştır.

Eski Türkçe *yoña*- (< yoñ+a-) gövdesinin **yoñ* isim köküne dayandığından bahsettikten sonra, *yoña*- ve ondan türeyen çeşitli gövdeleri artık gösterebiliriz:

³ Bu bilgiyi ve kaynağı benimle paylaşan Prof. Dr. Wolfgang Behr’e teşekkür ederim.

⁴ Shōgaito, Çince 怨 *yuàn* kelimesini Eski Uygurca metinde Uygur yazısıyla <AWN> şeklinde tespit etmiştir (2003, 85), ancak Uygurca metindeki telaffuzun geç dönem Orta Çinceye ait olduğu unutulmamalıdır.

1. yoŋa- (< *yoŋ+a-) ‘suçlamak, ithamda bulunmak, günahını almak, yalan sözlerle kötölemek, doğru olmayan sözlerle şikâyet etmek’

Kşanti Qılmaq Nom Bitig’e ait Mainz 734 II (T II Y 47) numaralı parçada (r 38-39) *yoŋa-* fiili geçer: *tilin ezük yalğan sav sözledimiz erser çaşurdumuz yoŋadımız erser* “wenn wir mit der Zunge falsche, lügnerische Dinge geredet haben sollten, wenn wir verleumdet (Hend.) haben sollten” (Bang-Gabain 1930, 438-439).

Dîvânu Lugâti’t-Türk’te Kaşgarî, *yoŋa-* fiilini ‘şikâyet edip kötölemek’ anlamıyla kaydetmiştir: *anı yonağ yoŋadı* (Dankoff-Kelly 1984/II, 608 [342]) “Onu beye veya herhangi birisine şikâyet edip karaladı (Ar. *waşiya bihi wişâyat*)”; *ol anı begke yoŋadı* (Dankoff-Kelly 1984/II, 617 [354]) “Onu beye veya herhangi birisine şikâyet edip karaladı (Ar. *waşiya bihi*)”.

Qutadğu Bilig’te muhtelif beyitlerde *yoŋa-* fiili tanıklanmıştır: *yoŋama* kişig sen uşaq sözleme // köni sözlegil söz barın kizleme (4108)⁵; neçeme mini edgü tutsa özün // *yoŋağçı yoŋasa* tügülgey yüzün (5860); muŋar eyemenür men ay élig qutı // *yoŋağlı yoŋasa* bu yalŋuq iti (5869); tilekim bu ol hem ötügüm saŋa // mini kim *yoŋasa* ayıtğıl maŋa (5871)⁶; saŋa kim *yoŋasa* eşitgil sözün // çının yalğanın keç ayıt tüp tözin (5873).

2. yoŋat- (< yoŋa-t-) ‘şikâyet ettirip karalatmak’

Dîvânu Lugâti’t-Türk’te Kaşgarî, *yoŋat-* fiilini ‘şikâyet ettirip kötöletmek’ anlamıyla kaydetmiştir: *ol anı begke yoŋattı* (Dankoff-Kelly 1984/II, 428 [126]) “Onu beye veya herhangi birisine şikâyet ettirip karalattı (Ar. *awşā*)”.

3. yoŋarş- ‘birbirine iftira atmak’

Altun Yaruq’ta 434/12-13’te <ywnkArşmAq> şeklinde yazılan bir kelime görülmektedir. Kaya, kelimeyi *yoŋar<ı>şmaq* şeklinde okumuştur (2021, 448). *Uigurisches Wörterbuch*’ta *yoŋa[rı]şmaq* şeklinde okunmuş ve kelimeye ‘sich verleumden’ [karşılıklı iftira atmak] anlamı verilmiştir (Röhrborn 2010, 116). Ayazlı, <r>’yi fazlalık yazım olarak değerlendirip kelimeyi *yoŋa{r}şmaq* şeklinde okuyup kelimeyi *yoŋa-* ile ilişkilendirmiştir. Ayrıca, kelimedden sonra gelen *ayığlaşmaq* ile *yoŋaşmaq*’ı bir ikileme olarak düşünüp ikilemeyi ‘iftiralaşmak₂’ ile anlamlandırmış ve kelimenin *yoŋa-*’nın işteş çatısı olduğunu söylemiştir (2012, 116, 173, 242-243). Wilkens de burada *yoŋaş-* ‘birbirini aşığlamak’ (2021, 913b) olduğu kanaatindedir. Eski Uygurca tercümede, <ywnkArşmAq> *ayığlaşmaq* Çince metinde 讒諂 *chan chan* (Taishō 665 16 430 a7) ‘verleumden und intrigieren’ [iftira atmak ve entrika çevirmek] (Nobel 1958, 204) karşılığındadır. Bu nedenle burada iki ayrı kelime düşünmek gerekiyor. Buna göre, Uygurca metindeki <ywnkArşmAq>, Çince metinde 讒 *chan* ‘to cajole, to misrepresent, to slander’ [kandırmak, yalan söylemek, iftira atmak] (Giles 1964, 331) karşılığındadır. Dolayısıyla, <ywnkArşmAq>’ın ‘birbirine iftira etmek’ gibi anlamı olduğu söylenebilir. Ben burada bir yazım hatası olduğunu düşünmüyorum. Bence <ywnkArşmAq> yazımına göre kelime *yoŋarşmaq* şeklinde

⁵ Arat’ın (1947, 414) bu beyitteki *yoŋama* düzeltmesi doğrudur, zira Viyana yazmasında *yoğama* (118/9) ve Kahire yazmasında da *toŋama* (242/7) vardır.

⁶ Fergana yazmasında (419/15) *yoŋasa*’nın altında Ar. *şikâyet* satırlaltı notu var.

okunup *yoŋ+a-r-ŝ*- şeklinde tahlil edilebilir. {- (U)r-} ekinin üzerine işteşlik eki {- (X)ŝ-} gelmiştir ve işteşlik ekine ait /u/ muhtemelen vurgusuz olduğu için düşmüştür. İkinci bir ihtimal olarak burada bir göçüşme de düşünülebilir: *yoŋarŝmaq* < *yoŋaruŝmaq < *yoŋaŝurmaq (?). Sonuç olarak, *Altun Yaruq*'ta <ywnkArşmAq> (434/12-13) şeklinde geçen kelime *yoŋarŝmaq* olarak okunup 'birbirine iftira etmek' ile anlamlandırılabilir. Ayrıca, *yoŋarŝmaq*'ın Eski Türkçede bir tekörnek (hapax) olduğunu da unutmamak gerekiyor.

4. yoŋŝur- (< yoŋa-ŝ-ur-) 'birbirine ithamda bulundurtmak, birbirini kötültürmek, birbirini doğru olmayan sözlerle şikâyet ettirtmek, karalattürmek, birbirine iftira atarak onu kötültürmek'

Bk. Yukarıdaki açıklama.

5. yoŋağ (< yoŋa-ğ) 'itham, iftira, bühtan, karalama'

Fal ve kehanet içeren Eski Uygurca bir parçada (U 470 [T II Y 36.15] v2) *yoŋağ* kelimesi *çaŝut* ile birlikte kullanılmıştır (Bang-Gabain 1929, 248; Erdal 1991, 448): til talaŝur *çaŝut yoŋağ* tigileser ed tavar saçılır. *Kşanti Qılmaq Nom Bitig*'e ait orijinali bugün Ermitaj müzesinde muhafaza edilen BФ 4192 [*U 9090] (T II Y 48)⁷ numaralı parçada (r 5-6) *yoŋağ* geçer: *tilin azuq (düz. ezük) yalğan sav sözledim erser çaŝut yoŋağ qıltum erser* "wenn ich mit der Zunge ein falsches lügenerisches Wort geredet habe, Heimlichtuerei und Verleumdung ausgeübt habe" (Müller 1911, 76).

Altun Yaruq'ta *yoŋağ* görülmektedir: 562/14'teki *tev kür yoŋağ qıltaçı* (Kaya 2021: 549), Çince metinde 諂佞者 *chan ning zhe* (Taishō 665 16 443 b29)⁸ "Betrüger sind vorhanden" [Hilekâr vardır] (Nobel 1958, 291) karşılığındadır. Eski Uygurca metinde *yoŋağ qıltaçı*'nın Çince metinde 諂佞 *chan ning* karşılığında olması dikkat çekicidir, zira 諂 *chan* ve 佞 *ning* Çince'de 'yağ çekmek, dalkavukluk yapmak' (Giles 1964, 355, 8440) gibi bir anlama gelmektedir. Metnin bağlamına bakıldığında *yoŋağçı* ve *yoŋağ qıltaçı*'nın 'dille sahtekârlık yapan, aldatan' gibi bir anlamı olmalıdır.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Kaşgarî *yoŋağ*'ı kaydetmiştir: *yoŋağ* (Dankoff-Kelly 1984/II, 608 [342]) 'iftira, bühtan, suçlama, karalama, Ar. *waŝy*, *si'âya*'; anı *yoŋağ* *yoŋadı* (Dankoff-Kelly 1984/II, 608 [342]) "Onu beye veya herhangi birisine şikâyet edip karaladı (Ar. *waşiya bihi wişâyat*)".

Qutadğu Bilig'te bazı beyitlerde *yoŋağ* görülmektedir: birisi ozunçı *yoŋağ* qılğuçı⁹ // biri iki yüzlüğ kişi umduçı (4272); neçe keç er erse *yoŋağ* tınlamaz // ozunçı ara kirse sernü umaz (5863).

⁷ Parçayı krş. Mainz 734 II (T II Y 47).

⁸ *Taishō Shinshū Daizōkyō* (大正新脩大藏經) "Çince Budist Kanon" için Tokyo üniversitesine ait dijital platformdan (<http://21dzk.l.u-tokyo.ac.jp/SAT/>) faydalanılmıştır.

⁹ Beyitte *yoŋağ qılğuçı* olması gerektiğini Fergana yazması sayesinde öğreniyoruz, zira Kahire ve Viyana yazmalarındaki ibareler anlamsızdır. Radloff'un Fergana yazmasını görmeden beyitte *yoŋağ qılğuçı* olması gerektiğini fark etmesi filolojik bakımdan dikkate değerdir (1910, 363, dip. 38).

6. *yoŋağçı* (< *yoŋa-ğ+çı*) ‘iftiracı’

Dunhuang’tan ele geçirilen Uygurca sivil belgelerin birinde *yoŋağçı* tanıklanmıştır: ne için yavlaq *yoŋağçı* kişiler savın alır siz (Hamilton 1986/I, 4). *Altun Yaruq*’ta *yoŋağ* görülmektedir: 563/4-5’teki *yoŋağçı kişi* (Kaya 2021, 550), Çince metinde 諂佞人 *chan ning ren* (Taishō 665 16 443 c4) “Betrüger (sind vorhanden)” [Hilekâr (vardır)] (Nobel 1958, 292) karşılığındadır. Eski Uygurca metinde *yoŋağçı*’nın Çince metinde 諂佞 *chan ning* karşılığında olması dikkat çekicidir, zira 諂 *chan* ve 佞 *ning* Çince ‘yağ çekmek, dalkavukluk yapmak’ (Giles 1964, 355, 8440) gibi bir anlama gelmektedir. Metnin bağlamına bakıldığında *yoŋağçı*’nın ‘dille sahtekârlık yapan, aldatan’ gibi bir anlamı olmalıdır.

Qutadğu Bilig’te bazı beyitlerde *yoŋağçı* karşımıza çıkıyor: neçeme mini edgü tutsa özün // *yoŋağçı yoŋasa* tügülgey yüzün (5860)¹⁰; neçe keç beg erse uquşluğ oduğ // *yoŋağçı* yaqın bolsa tegrür yoduğ (5864).

7. *yoŋçı* (< *yoŋ+çı*) ‘yalancı, hilekâr’ (?)

U 5235 ([TI] D 181, TM 95) numaralı Eski Uygurca sivil içerikli bir parçada (Umemura 1977, 10-11) <YWŋÇY> kelimesi geçmektedir. Şimdiye kadar kelimenin bir şahıs adı olduğu düşünöldü. Belgede 13 yaşındaki <YWŋÇY> isimli veya lakaplı bir oğlanın 50 top kumaş karşılığında satılmasından bahsediliyor. Parçanın sonlarına doğru <YWŋÇY> hakkında şunlar söyleniyor: *bu <ywŋçy>nüñ soŋ bayan oğrısı yalğanı bolsa tevi qasası bolsa onluqı yüslüki bolup çam çarım qılsar men quqdmunu bilir men alpiş bilmez*. Buna göre, oğlanın ‘yalanı’ veya ‘sahtekârlığı’ görülürse bundan alan kişinin değil, satan kişinin sorumlu olacağı yazılmıştır. Belki de buradaki <YWŋÇY> *yoŋçı* (< *yoŋ+çı*) ‘yalancı, hilekâr’ anlamında bir lakaptır.

Sonuç

Eski Türkçede henüz tanıklanmayan, ama bazı Türk dillerinde bugün tanıklanan ‘suçlama, şikâyet, itham, isnat’ anlamındaki *yoŋ* sözü muhtemelen Erken Dönem Orta Çince 怨 *yuàn* kelimesine dayanmaktadır. Her ne kadar Eski Türkçede **yoŋ* tanıklanmasa da **yoŋ*’dan türeyen bazı gövdeler Eski Türkçede tespit edilmiştir: *yoŋa-* (< **yoŋ+a-*) ‘suçlamak, ithamda bulunmak, günahını almak, yalan sözlerle kötölemek, doğru olmayan sözlerle şikâyet etmek’; *yoŋat-* (< *yoŋa-t-*) ‘şikâyet ettirip karalamak’; *yoŋarş-* ‘birbirine iftira etmek’; *yoŋsur-* (< *yoŋa-ş-ur-*) ‘birbirine ithamda bulundurtmak, birbirini kötölettirmek, birbirini doğru olmayan sözlerle şikâyet ettirtmek, karalattırtmak, birbirine iftira atarak onu kötölettirtmek’; *yoŋağ* (< *yoŋa-ğ*) ‘itham, iftira, bühtan, karalama’; *yoŋağçı* (< *yoŋa-ğ+çı*) ‘iftiracı’; *yoŋçı* (< *yoŋ+çı*) ‘yalancı, hilekâr’ (?).

¹⁰ Fergana yazmasındaki (419/4) *yoŋağçı*’nın altındaki satıraltı notu Arat *söz mergüci* şeklinde okumuştur (1947, 581), ancak *mergüci* diye bir kelime mevcut değildir. Muhtemelen müstensih baştaki *be*’nin noktasını koymadan yazmıştır. Buna göre, satıraltı not *söz bergüci*, yani ‘söz taşıyan, gammaz’ olmalıdır. Kahire yazmasında (350/11) ise *yoŋağçı*’nın yerinde *tonağçı* var ve altta Ar. *gammāz* notu bulunmaktadır.

Kaynakça

- Anderl, C. ve Osterkamp, S. (2017). Northwestern Medieval Chinese. R. Sybesma (Ed.), *Encyclopedia of Chinese Language and Linguistics* içinde (Vol. 3: Men-Ser, 218b-229b. ss.). Leiden-Boston: Brill.
- Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig I: Metin*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Arat, R. R. (1959). *Yusuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig II: Tercüme*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III: İndeks*. (Hzl. K. Eraslan vd.). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Ayazlı, Ö. (2012). *Altun Yaruk Sudur, VI. Kitap, Karşılaştırmalı Metin Yayını*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bang, W. ve Gabain, A. von (1929). *Türkische Turfan-Texte I, Bruchstücke eines Wahrsagebuches*. Berlin. (SPAW. Phil.-hist. Kl. 1929: 15, 241-268).
- Bang, W. ve Gabain, A. von (1930). *Türkische Turfan-Texte IV, ein neues uigurisches Sündenbekenntnis*. Berlin. (SPAW. Phil.-hist. Kl. 1930: 24, 432-450).
- Choi, H. W. (1988). On some Chinese Loan Words in Uighur. *Central Asiatic Journal*, 32(3-4), 161-169.
- Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Dankoff, R. ve Kelly, J. (1984). *Mahmut el-Kâşgarî: Compendium of the Turkic Dialects (Dīvān Luyāt at-Türk) II*. Harvard: Harvard University Press.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation, a Functional Approach to the Lexicon I-II*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden-Boston: Brill.
- Giles, A. H. (1964). *A Chinese-English Dictionary I-II* (Second Edition, Revised&Enlarged, Shanghai-London 1912). New York: Paragon Book Reprint Corp.
- Hamilton, J. R. (1986). *Manuscripts ouïgours du IXe-Xe siècle de Touen-Houang I-II*. Paris: Peeters.
- Karagözlü, S. (2018). *İbnü Mühennâ Lügatı (Kitâb Hilyetü'l-İnsan ve Helbetü'l-Lisân), Metin-Dil Özellikleri-Dizin*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Kaya, C. (2021). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*. (Gözden Geçirilmiş Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kyřasowa, G. vd. (2016). *Türkmen Diliniñ Düşündirişli Sözlüğü I-II*. Aşgabat: Ylym.
- Malov, S. E. (1951). *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti: Tekstu i Issledovaniya*. Moskva-Leningrad: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- Müller, F. W. K. (1911). *Uigurica II*. Berlin. (AKPAW. Phil.-hist. Cl. 1910: 3).
- Nadelyayev, V. M. vd. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'*. Leningrad: İnstitut Yazıkoznaniya, Akademiya Nauk SSSR.
- Nobel, J. (1958). *Suvarṇaprabhāsottama-Sūtra, das Goldglanz-Sūtra, ein Sankrittext des Mahāyāna-Buddhismus, I-Tsing's Chinesische Version und Ihre Tibetische Übersetzung, I-Tsing's Chinesische Version übersetzt, eingeleitet, erläutert und mit einem Photomechanischen Nachdruck des Chinesischen Textes versehen I*. Leiden: E. J. Brill.
- Orkun, H. N. (1936). *Eski Türk Yazıtları I*. İstanbul: Devlet Basımevi.
- Pekarskiy, E. K. (1926). *Slovar' Yakutskogo Yazıka III*. Leningrad: Akademii Nauk Soyuzu Sovetskix Sotsialisticheskix Respublik.
- Pulleyblank, E. G. (1991). *A Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*. Vancouver: UBC Press.
- Radloff, W. (1895). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*. St. Petersburg: Buchdruckerei der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.
- Radloff, W. (1897). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, neue Folge, nebst einer Abhandlung von W. Barthold: die historische Bedeutung der alttürkischen Inschriften*. St. Petersburg: Buchdruckerei der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.

BİLGE QAGAN VE KÖL TİĞİN YAZITLARINDAKİ *yoŋsur*- FİİLİNİN KÖKENİ VE ANLAMI
ÜZERİNE

- Radloff, W. (1905). *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte III*. St. Petersburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk.
- Radloff, W. (1910). *Das Kutatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Bälasagun, Theil II: Text und Übersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo [II. Lieferung: p. 95-185 der Wiener Handschrift]*. St. Petersburg: Commissionaire der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Róna-Tas, A. ve Berta, Á. (2011). *West Old Turkic, Turkic Loanwords in Hungarian, Part I: Introduction, Lexicon «A-K»*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Röhrborn, K. (2010). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien I/1: ab- äzüglä-*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Sertkaya, O. F. (2011). Kışkırtmak Kelimesinin Kökeni Üzerine. *Türk Dili*, 717, 233-239.
- Shōgaito, M. (2003). *Roshia shozō uigurugo bunken no kenkyū. Uiguru monji hyōki kanbun to uigurugo butten tekisuto [A Study of Uighur Texts preserved in Russia: Chinese Texts in Uighur Transcription and Uighur Language Buddhist Texts]*. Kyōto: Kyōto daigaku daigakuin bun gaku kenkyūka.
- Starostin, S. vd. (2003). *Etymological Dictionary of the Altaic Languages I-III*. Leiden-Boston: Brill.
- Subrakova, O. V. (2006). *Hakassko-Russkiy Slovar' (Okolo 22 ts. Slov)*. Novosibirsk: Nauka.
- Şirin, H. (2015). *Kül Tigin Yazıtı, Notlar*. İstanbul: Bilgi Kültür Sanat.
- Tekin, T. (1968). *A Grammar of Orkhon Turkic*. Bloomington: Indiana University.
- Tekin, T. (2014). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Thomas, F. W. ve Giles, L. (1948). A Tibeto-Chinese Word-and-Phrase Book. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 12(3-4), 753-769.
- Thomsen, V. (1896). *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*. Helsingfors: Imprimerie de la Société de Littérature Finnoise.
- Thomsen, V. (1924). *Alttürkische Inschriften aus der Mongolei in Übersetzung und mit Einleitung*. H. H. von Schaeder (Übs.). *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 78(3), 121-175.
- Uçar, E. (2012). Eski Türkçe +II Eki Üzerine. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 9(34), 135-145.
- Umemura, H. (1977). Iyakubatsu nōkan mongon no aru Uiguru monjo: tokuni sono sakusei chiiki to nendai no kettei ni tsuite [Uighur documents with a forfeiture clause: where and when they were written]. *Tōyō Gakuhō*, 58(3-4), 1-40.
- Vambéry, H. (1899). *Noten zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei und Sibiriens*. Helsingfors: Société Finno-Ougrienne.
- Wilkins, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.

